

4. Чернечі спільноти

УДК [271.2:94] (477.54/.62) «1650/1700»

Микола Яцюк

Колонізаційне значення монастирів Слобідської України (друга половина XVII ст.)

Досліджено роль православних монастирів у заселенні Слобідської України. Обґрунтовані політичні та релігійні чинники монастирської колонізації. Проаналізовано особливості життєдіяльності слобідських монастирів в умовах автономії Слобідської України другої половини XVII ст. Розглянуто ступінь впливу і взаємодії православно-монастирського і світського чинників в умовах української колонізації Дикого поля. Показано важливе значення православних монастирів в організації духовно-релігійного і світського життя під час української колонізації Дикого поля. Православні монастирі Слобідської України були системоутворюючими чинниками поступового заселення Дикого поля. Розглянуто причини структурно-адміністративного дуалізму у підпорядкуванні православних монастирів і парафій Слобідської України другої половини XVII ст. Показано спроби московської влади і московської церкви вплинути і контролювати процес української колонізації Дикого поля другої половини XVII ст.

Ключові слова: колонізація, монастирі, православ'я, пустинь, Слобідська Україна, християнство, церква

Mykola Yatsiuk

The role of monasteries in the colonization of Sloboda Ukraine (the second half of the 17th century)

The role of Orthodox monasteries in the colonization of Sloboda Ukraine is explored. Political and religious factors of monastic colonization are proved. The specific features of life-sustaining activities of Sloboda monasteries under the conditions of Sloboda Ukraine's autonomy in the second half of 17th century are analyzed. The degree of influence and interaction of Orthodox monastery and secular factors under the conditions of Ukrainian colonization of the Wild Fields is considered. Importance of Orthodox monasteries in spiritual, religious and secular life during the Ukrainian colonization of the Wild Fields is shown. Sloboda Ukraine Orthodox monasteries were the principal defining factor of gradual colonization of the Wild Fields. Reasons for structural and administrative dualism in subordination of Orthodox monasteries

and parishes of Sloboda Ukraine in the second half of 17th century are considered. Attempts of the Moscow government and the Moscow church to influence and control the process of Ukrainian colonization of Wild Fields in the second half of 17th century are shown.

Keywords: colonization, monasteries, Orthodox church, desert, Sloboda Ukraine, Christianity, church

Актуалізація питань щодо вивчення вирішального впливу українського народу на заселення і розвиток Слобожанщини останнім часом набула нового вкрай гострого звучання. Мова йде не тільки про військовий, економічний, господарський внесок українців у розбудову майбутньої Слобожанщини під час колонізації Дикого поля, а й про духовно-релігійний, який, на наш погляд, і довершив інституалізацію поняття «українська Слобожанщина». Краєзнавчі розвідки історичного минулого Слобожанщини, безумовно, акцентують увагу на проблемах української колонізації цих земель. Процес колонізації Слобожанщини був тривалим і складався з багатьох потоків. Один із них – церковно-монастирський, який, на нашу думку, потребує уважного і неупередженого вивчення.

Історіографія проблеми нараховує певну наукову літературу. Дані джерела нечисленні і торкаються окремих блоків питань. Серед узагальнюючих праць, які хоча б частково досліджували не тільки монастирську колонізацію краю, а й колонізацію Дикого поля в цілому, можна виділити «Историко-статистическое описание Харьковской губернии» архієпископа Філарета (Гумілевського) [1] та низку наукових розвідок відомого українського історика Д. Багалія [2, 3, 4]. Ці історичні дослідження базуються на використанні великого масиву джерел і охоплюють широке коло проблем з історії Слобожанщини. У радянський період А. Слюсарський виділився ґрунтовними і змістовними монографіями, в яких міститься аналіз церковно-монастирського чинника в історії Слобідської України [5, 6]. Сучасні харківські дослідники активно і плідно працюють над розробкою окремих положень проблеми монастирської колонізації краю. Заслужують на увагу наукові статті М. Татарінова [7] і Т. Ісаєва [8], які суттєво доповнюють праці попередників, критично осмислюючи вже існуючі оцінки процесу монастирської колонізації Слобожанщини.

Автор поставив за мету дослідити монастирську колонізацію краю, акцентуючи увагу на спадкоємності церковно-релігійних традицій,

привнесених українськими переселенцями в Слобожанщину, а також розглянути роль православних монастирів як системоутворюючих підвалин для подальшого активного світського заселення Дикого поля в другій половині XVII ст.

Наприкінці 80-х років XVI ст. значно зростає потік українців на землі Дикого поля, які пізніше назвуть Слобідською Україною. Заселення значних просторів Дикого поля неможливо уявити без вирішального впливу на цей процес українського чинника. Перших вихідців із Наддніпрянщини на землях Дикого поля московіти назвали «черкасами». Незабаром українці стають переважною більшістю цієї території. Вони стають головною охоронно-стримуючою силою белгородської захисної межі, яка гальмувала численні руйнівні набіги татар. Відомо, що 1641 р. відповідною грамотою московський цар запровадив низку пільгових умов для українців-переселенців із Правобережжя з метою заохочення останніх селитись у небезпечних землях Дикого поля [4, с. 181]. Московські воєводи повинні були усіляко допомагати новоприбулим і захищати їх права та звичаї. Українці засновували нові поселення, розвивали землеробство, скотарство, численні промисли тощо.

Подібне облаштування вимагало відповідних умов життя, у тому числі задоволення релігійних потреб українців. Разом з українськими селянами та козаками майбутня Слобідська Україна заселялася білим і чорним духовенством. Дійсно, українське чернецтво охоче йшло в землі Дикого поля. Тут не було безпечно через постійну татарську загрозу, проте, на думку православних монахів, була можливість вільного сповідування православ'я без остраху зазнати кривди з боку польської влади.

Уже в XVI–XVII ст. на берегах річок Псьол, Десна, Сейм і Дінець та в інших місцях виникали поселення монахів-втікачів із підпольської України. У ворожому довколишньому світі, де на Заході знаходився католицько-уніатський культурно-релігійний і політичний простір, а на Півдні – татарсько-мусульманський світ, з об'єктивних причин православні ченці Слобожанщини звертались за допомогою і підтримкою до московської влади. Московський уряд охоче відписував у власність слобідських скитів і монастирів земельні угіддя: ліси, сінокісні луки, орні наділи, прибуткові промисли. Слід зауважити, що

подібна підтримка мала на меті передусім розширити сферу впливу і контролю московської влади в Слобожанщині, в тому числі за рахунок українського православно-релігійного фактора.

В українську Слобожанщину переселенці привнесли не тільки православні культурно-релігійні традиції з Правобережжя, а й специфічні риси взаємодії та взаємної підтримки українського козацтва й українського чернецтва. Українське слобідське козацтво стало тією другою потугою, до якої постійно звертались за допомогою православні монастирі Слобожанщини. Така традиційна обопільна потреба в підтримці одне одного складалась не одне десятиліття релігійного, національного й соціального протистояння ще в Речі Посполитій. Дискримінація православних у Речі Посполитій призвела до відкритої ворожнечі між католиками і православними. На боці перших була вся сила РП: влада, закони, суди і навіть освіта. З появою і поступовим організаційним, військовим і політичним зміцненням українського козацтва православне духовенство в Україні розглядало його як єдиний фактор, що давав можливість самозбереження. Він до певної межі урівнював шанси у запеклій православно-католицькій війні в середині РП. Духовний зв'язок українського козацтва і православної Церкви був очевидний. Козаки досить часто виступали ктиторами православних монастирів і церков, зі зброєю захищали православні святині. Міць такого союзу, на нашу думку, обумовлювалась ще і тим, що обидва, здавалося б, різні об'єднання, з одного боку – релігійне, а з іншого – військово-політичне, мали єдине внутрішнє духовне ядро. Це – самозречення в ім'я віри й ідеї. Цим пояснюється прихильність до козацтва широких народних мас тогочасної України, які боронили свої національні й релігійні права. Таку модель співіснування було привнесено і до Слобожанщини. Засновані монастирі потребували ктиторства й заступництва, споглядаючи у бік слобідсько-українського козацтва.

Духовними натхненниками українського козацтва були відомі у XVII ст. православні Трахтемирівський, Межигірський, Самарський, Мотронинський монастирі. Наприклад, у Трахтемирівському монастирі розміщувалась напівофіційна козацька резиденція і навіть зберігався арсенал. Тут проводились козацькі ради, куди неодноразово приїздив для участі в них сам митрополит Київський.

У цьому монастирі ухвалювались важливі релігійні й політичні рішення загальноукраїнського значення. Він був об'єднуючим центром політичних і релігійних інтересів українського змісту. Після Андрусівського перемир'я, коли Трахтемирів відійшов до Польщі, духовним центром запорізького козацтва став Межигірський монастир, що під Києвом [4, с. 21].

Регіональна особливість Слобожанщини диктувала свої відмінності від загальноукраїнського життя. Слобідсько-українське козацтво не мало таких авторитетних духовно-православних центрів. Слобідські монастирі, будучи переважно українськими по духу, постійно відчували контроль і вплив з боку московської церкви, за спиною якої стояла царська влада. Говорячи про особливості автономії Слобідської України, Д. Багалій писав, «що з козацьким урядом стояв московський воєводсько-приказний... Через те бували, звичайно, меж ними суперечки» [3, с. 79]. Д. Багалій зазначає, що в Слобожанщині українське духовенство змушене було визнавати владу не митрополита Київського, а Московського патріарха. З 1657 по 1667 рр. церкви і монастирі Слобідської України входили до складу патріаршої області, а з утворенням 1667 р. Белгородської єпархії підлягали белгородським митрополитам. Зазначимо, що архієпископ Філарет дещо уточнює інформацію щодо підпорядкованості слобідсько-українських церков і монастирів. Він вказує, що в Слобідській Україні була подвійна підпорядкованість церковно-монастирського життя протягом XVII ст.: «Треба, однак, зауважити, що до відкриття в 1667 р. Белгородської кафедри, переселенці з-за Дніпра з потребами щодо храмів і священників зверталися прямо в Москву, інші ж до Києва. Деякі ж церкви, а саме ті, які засновувались в Білопільській окрузі, і після відкриття кафедри в Белгороді залишилися у підпорядкуванні Московського патріарха. Після патріаршества перейшли вони в відання Московської Синодальної контори та потім до Севського єпископа, поки нарешті передані Слобідсько-Українському архіпастиреві. Так само церкви Котельви з деякими найближчими тільки у 1782 р. передані Київським митрополитом архіпастиреві Слобідської України. Деякі ж церкви Ізюмського, Куп'янського та Старобільського повітів на короткий час переходили від Белгородського архіпастиря до Воронежського і Катеринославського, так само і по цивільних справах ці повіти переходили

від одного управління до іншого» [1, с. 11]. Отже, Слобідська Україна не мала своєї власної церковної автономії у вигляді єпархії.

Духовно-організаційною основою побудови слобідських монастирів була загальножительна пустинна форма чернечого життя. Такий устрій внутрішнього життя вважався найбільш поширеним у монастирському середовищі України XVII ст. і був властивий більшості православних монастирів інших регіонів країни. У слобідських монастирях пустинножитійні традиції не тільки запозичувались із наддніпрянських і правобережних православних обителей, а й розвивались. Історичні факти свідчать, що в деяких монастирях існували підземні комплекси з церквами, келіями, з'єднані між собою потаємними ходами (Святогірська, Молченська пустині, Змієвський Свято-Миколаївський монастир та ін.). Окрім традиційного підходу пустинножитійного способу налагодження духовно-релігійного життя, монахи повинні були враховувати ще й об'єктивні причини доцільності перебування у підземних печерах. Слобідська Україна в другій половині XVII ст. постійно наражалась на небезпеку численних нападів татар. Життя ченців у підземних печерах було необхідною умовою їхнього фізичного виживання за таких обставин [9, с. 916].

Деякі слобідсько-українські монастирі (Святогірський, Курязький та ін.) жили за Афонським уставом чернечого устрою. У більшості монастирів України зазначеного періоду діяв Студитський устав. Духовне та фізичне подвижництво монахів слобідських монастирів привертало до них особливу увагу місцевого населення. До того ж у багатьох випадках українці Слобожанщини дивились на обителі не тільки як на місця безперервної молитви, а й як на символи боротьби за батьківську віру, національну незалежність. У такий спосіб чернецтво здійснювало духовний вплив на довколишнє світське середовище, а монастирська культура ставала невід'ємною складовою загальнокультурного простору слобідського регіону, України другої половини XVII ст. [9, с. 916].

Звертає на себе увагу певна динаміка появи і зростання православних обителей у Слобожанщині. За часом їх заснування можна поділити слобідські православні монастирі на три категорії. Аналіз хронології подій дозволяє побачити, що коли поселення пустельників з'являлись першими, вони ставали своєрідними центрами, довкола яких селились

новоприбульці. Як тільки їх кількість зростала, вони починали будувати містечка з фортифікаційними укріпленнями. За ними й інші поселенці, і чернецтво могли ховатись під час нападу порівняно невеликих татарських ватаг.

Потужним і впливовим форт-постом православної віри на безкрайніх просторах Дикого поля була Святогірська пустинь. Вона вважається однією з найстаріших православних обителей Слобожанщини. Знаходячись у крейдяних горах на високому березі р. Донець, монастир виконував роль спостережного пункту, звідки слідкували за ордами татар, а також охоронного пункту, в печерах і лабіринтах якого переховувались ченці й втікачі-полонені з кримської та турецької неволі. На початку XVI ст. московські вартові розмістились у монастирі й постійно там перебували. Він став чи не головним спостережним пунктом Московії у Дикому полі. Архімандрити монастиря вели жваве листування з московськими воєводами, інформуючи їх про наміри татар. Так, настоятель обителі Феофан 1654 р. повідомив Валуйківського воєводу про підготовку татар до походу проти Московії [1, с. 62]. Слід зазначити, що того часу обитель мала доволі напружені стосунки з українськими козаками. Виходячи з численних історичних фактів, бачимо, що вони неодноразово нападали на Святогірську пустинь і навіть грабували її. У своїх скаргах і доносах до московських воєвод братія монастиря неодноразово згадувала про це [3, с. 85, 97]. Агресивна політика московського уряду була спрямована на захоплення не тільки Святогірської обителі, а й земель запорізьких козаків. Українські козаки під час нападів на монастир кілька разів намагались вигнати звідти московську сторожу. Таким чином, Святогірська пустинь опинялась між молотом і ковадлом військово-політичного протистояння України й Московії.

Появу обителі відносять до XIV ст., хоча в письмових документах вона вперше згадується 1547 р. [3, с. 83]. Цей монастир був свідком усіх подій, пов'язаних з колонізацією Дикого поля, і пережив усі негаразди Слобідської України. Монастир неодноразово потерпав від татарських набігів, через що братія обителі змушена була в такі години небезпеки братися за зброю. У 1679 р. татари пограбували монастир, взяли у полон архімандрита Іоїля та деяких ченців [1, с. 63]. Під час управління пустинню архімандритом Феодосієм 1691 р.

ворог неодноразово нападав на обитель і полонив ченців [1, с. 64]. Характерно, що Святогірська пустинь навіть мала свою артилерію. Її земельні володіння були настільки великими, що об'єктивно вона мала вагомий вплив на економічний стан краю, а також відіграла велику роль у заселенні й освоєнні земель Слобожанщини. Проте ані попередні заслуги перед російською владою, ані величезний авторитет у церковно-православному світі не уберіг Свято-Успенську Святогірську пустинь від закриття 1788 р. під час так званої секуляризаційної реформи Катерини II.

Одна з найстаріших чернечих обителей краю – Аркадіївська Богородична пустинь. На думку архієпископа Філарета, вона перша за давністю після Святогірської пустині. Точна дата її заснування невідома. Вважається, що її засновником був інок на ім'я Аркадій [1, с. 110]. Про нього самого нічого не відомо. Із 1660 р. Аркадіївський монастир передано Чугуївському Успенському чоловічому монастирю. Проте чернече життя в Аркадіївській обителі продовжувалось. Доля монастиря була трагічною. Він постійно наражався на небезпеку, через що зазнавав руйнувань і збитків. Братія Аркадіївської пустині постійно потерпала від татарських набігів, зокрема 1681 р. монастир не вперше було зруйновано ворогами. Переживши лихоліття XVII ст., він закінчив своє існування 1787 р. під час секуляризаційної реформи Катерини II [1, с. 111].

Ще задовго до активної колонізації земель Дикого поля неподалік зруйнованого татарськими набігами Путивля існувала Мовчанська пустинь. Час її заснування невідомий. В історичному описі Мовчанської пустині від 1845 р. зустрічається твердження про начебто появу цієї обителі ще наприкінці XIII ст., що ставило її в один ряд з такими давніми монастирями Дикого поля, як Святогірська і Аркадіївська пустині. Можна стверджувати, що Мовчанський монастир дійсно існував задовго до 1557 р., до якого належить документально підтверджена дата його появи [1, с. 34]. З історії цього монастиря видно, що він здійснював значний вплив на життя мешканців Путивля. Наприклад, 1591 р. монастирська братія викупила в Путивлі «осадний двір» спеціально для «повернення кримських людей», у якому було збудовано храм на честь святих Флора і Лавра. Після чергового руйнівного набігу татар 1592 р., коли ті знищили не тільки навколишні

путивльські села, а й спалили Мовчанську пустинь, ченці змушені були її залишити й перейти на нове місце проживання до «осадного двору» в самому місті, де заснували новий монастир. Проте братія ще довго продовжувала жити як у старому монастирі з його печерними комплексами, так і на новому місці в Путивлі. Землі колишньої пустині стали власністю нового Мовчанського монастиря. У 1605 р. стару Мовчанську пустинь було приписано до путивльського монастиря. Слід віддати належне мовчанським ченцям, які, докладаючи чималих зусиль, незважаючи на постійну небезпеку, продовжували розбудовувати як Мовчанську пустинь, так і Мовчанський монастир у Путивлі [12, с. 56].

Деякі монастирі виникали майже одночасно з новими поселеннями і містами. Втім це аж ніяк не зменшує їх колонізаторську місію Слобідського краю, оскільки і перші православні обителі, і другі – сприяли зростаючому заселенню просторів Дикого поля. Були непоодинокими випадки, коли чернечі обителі з'являлись тут вже тоді, коли Слобожанщина стала безпечною від татарської загрози, білгородська сторожова межа Московської держави втратила охоронне значення. Можна стверджувати, що ці монастирі майже не брали участь у важкій колонізації Дикого поля.

Значну роль у заснуванні монастирів в Україні виконували козаки і козацька старшина. Цю українську традицію було перенесено і до Слобожанщини. Неподалік Харкова, поблизу річки Куряж, у XVII ст. знаходилась пасіка козака на ім'я Олексій Курязький. Навкруги на сотні кілометрів – величезні лісові простори, а поруч не було жодного поселення. Розповідають, що тут, неподалік дороги з Харкова до Полтави, почали селитись переселенці-українці. Ця місцина ще б довго була незалюдненою, якби не поява православної обителі. Пасіку Олексія Курязького свого часу продано Білашу Тоневському. Ці, а також навколишні землі незабаром купив полковник Харківського слобідського козацького полку Григорій Донець-Захаржевський. Саме він 1663 р. і заснував тут Курязький Свято-Преображенський монастир. Першого настоятеля монастиря Іоїла Григорій Донець-Захаржевський особисто запросив зі Святогірської пустині [10, с. 227]. Після повернення ігумена Іоїла до Святих Гір настоятелем Курязької обителі було призначено ченця Свято-Миколаївського Зміївського

монастиря Манасію [1, с. 102]. Монастир користувався повагою і підтримкою харків'ян. Чимало поселенців працювало під час зведення його храмів, а також у господарствах обителі. Заможні містяни відписували землі й угіддя на користь Свято-Преображенського монастиря, дарували гроші. Той же Григорій Донець-Захаржевський передав у користування братії значні земельні наділи. Заможний козак Харківського полку Тимофій Ключко віддав монастирю ліси та сінокоси. Крім того, 4 квітня 1687 р. царською грамотою за монастирем закріплено земельні угіддя [1, с. 42]. Коли з волі російського князя Г. Потьомкіна було закрито 15 монастирів Белгородської єпархії, до їх числа 1773 р. потрапила Курязька Свято-Преображенська обитель. На три роки її перетворили на лазарет і господарські склади. Харківський генерал-губернатор А. Леванідов домігся поновлення монастиря 1776 р. Катериною II.

Справжнім духовним осередком запорізьких козаків у слобідських землях був свого часу Зміївський Свято-Миколаївський монастир. Сьогодні практично неможливо визначити точну дату заснування цієї православної обителі. Навіть достеменно невідомо: раніше було збудовано сам монастир, а потім місто Зміїв, чи навпаки. Як зазначає відомий на Харківщині краєзнавець М. Саяний, «одне не підлягає сумніву – заснування міста-фортеці тягло за собою найближчим часом заснування поблизу міста дочірньої фортеці-монастиря і навпаки. Так сталось і з Миколаївським монастирем» [10]. Є твердження, що його було засновано 1648 р. «на крутому березі Сіверського Дінця (місце сучасного с. Коропове) як притулок для козаків-інвалідів Запорізької Січі, самотніх і літніх козаків. А тому у всіх давніх актах він постійно згадується як «Казачий Змиевской монастырь» [1, с. 44]. Із письмових джерел відомо, що монастир уже існував на 1668 р. Доля цієї обителі, безперечно, пов'язана з долею українського запорізького козацтва й боротьбою українців Слобожанщини проти свавілля московської влади. На відміну від деяких слобідських монастирів, які тісно співпрацювали з російськими воєводами, Зміївська обитель завжди займала проукраїнську позицію і вважалась російським урядом неблагонадійною. Монастир неодноразово підтримував антимосковські козацько-селянські повстання в Слобожанщині, через що зазнавав навіть руйнувань з боку московських військ, які жор-

стоко придушили 1668 р. антиросійські виступи на чолі з козацьким ватажком Іваном Сірком.

Однією з грамот 1703 р. Петро I передав монастир з його землями, лісами, озерами і господарством Києво-Печерській Лаврі [1, с. 197]. У 1788 р. монастир спіткала справжня катастрофа. Під час російської секуляризації, коли інші обителі української Слобожанщини просто закривали, над Зміївським Свято-Миколаївським козацьким монастирем за наказом Катерини II вчинили показову криваву розправу: російське військо зруйнувало українську православну обитель, а ченців після катувань убили.

Отже, монастирська колонізація Слобідського краю була об'єктивно обумовлена низкою чинників, передусім, релігійним. Ченці-переселенці шукали порятунку від переслідувачів православ'я й усамітнення для молитов на просторах Дикого поля. Вони зазнавали чималих негараздів, потерпали від злиднів, стійко переносили набіги й розорення ворогами. Проте з великою вірою і наполегливістю, не усвідомлюючи того, продовжували колонізаційну справу. Завдяки їхній титанічній праці Дике поле пізнало селянський плуг. Тут вирубувались ліси, зводились греблі, будувались млини, слободи, хутори, заводились пасіки, розводилась худоба тощо. Край нехай нешвидко, однак поступово і наполегливо заселявся здебільшого вихідцями з підпольської України. Із появою монастирів і скитів в абсолютно диких незаселених місцях починалось спочатку бідне, одноманітне життя ченців і відлюдників. Але непомітно воно давало початок іншому, вже світському життю, яке остаточно й назавжди змінило Дике поле, перетворивши його у Слобожанщину. Монастирі та скити відігравали зовсім не останню роль у процесі колонізації. Навіть ті обителі, що будувались разом із заселенням краю (Хорошев дівочий монастир, Охтирський Троїцький монастир, Сумський Успенський і Сумський Предтечів монастирі, Михайлівська пустинь, Озерянська Богородична пустинь, Краснокутський Петропавлівський монастир, Сіннянський Покровський монастир, Чугуївська Успенська обитель та ін.), так само робили свій внесок у колонізацію Дикого поля. Згадані обителі оживляли ці землі, залучали на них нових переселенців і робітників у свої господарства.

1. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Филарет (Гумилевский). — Х. : Райдер, 2004. — Т. 1. — 328 с.
2. Багалій Д. І. Вибрані твори : в 6 т. / Д. І. Багалій. — Х. : Вид-во НУА, 2007. — Т. 5. — 576 с.
3. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. — Х. : Дельта, 1993. — 256 с.
4. Багалей Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Д. И. Багалей. — М. : Тип. ун-та, 1887. — 71 с.
5. Слюсарський А. Г. Слобідська Україна / А. Г. Слюсарський. — Х. : Харківське книжкове видавництво, 1954. — 280 с.
6. Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины (XVII–XVIII вв.) / А. Г. Слюсарский. — Х. : Харьковское книжное издательство, 1964. — 460 с.
7. Татаринов М. В. Монастирі Слобідської України та Харківської губернії (кінець XVIII – початок XX ст.) / М. В. Татаринов // Вісник Харківського університету. Серія: Історія України. — 1998. — № 401, вип. 2. — С. 348–361.
8. Ісаєв Т. О. Монастирська колонізація Ізюмського слобідського козацького полку / Т. О. Ісаєв // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство : історичні та філософські науки. — 2008. — № 835, вип. 11. — С. 3–9.
9. Ломачинська І. Православне чернецтво і козацтво в XVII–XVIII ст. / І. Ломачинська // Людина і світ. — 1999. — Трав. — С. 20–24.
10. Яцюк М. Монастирська колонізація Слобідської України у другій половині XVII століття / М. Яцюк // Історія релігій в Україні : наук. щорічник. — Львів : Львівський музей історії релігій ; вид-во «Логос», 2010. — С. 913–920.